

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ УМОВ КООПЕРАТИВНОГО ЖИТТЯ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

пріоритетність власного матеріального збагачення, властива приватному господарюванню, добродійність, що виявлялася окремими особами чи установами – явища, які в уявленні селян із часом стали не сумісними з кооперацією. Разом із тим, налагоджене кооперативне життя формувало в селянському середовищі нові якості, передусім розуміння персональної відповідальності за результати своєї господарської роботи, а також здатність до вирішення власних проблем на засадах колективної самодіяльності.

Не можна чітко уявити діяльність такої широкої і складної громадсько-економічної організації, як селянська кооперація України 20-х років, не врахувавши особливості її попереднього розвитку. Після 20-х років ХХ ст. усі публікації з історії кооперативного руху в Україні штучно відривали радянську кооперативну систему від досвіду кількох десятиріч плідної діяльності кооперативних товариств українського селянства в дожовтневий період.

Незважаючи на величезні політичні зміни, які принесла на село Жовтнева революція, не слід переоцінювати її вплив на соціальну та економічну сферу одноосібного селянського господарювання доколгоспного періоду, на сутність господарського механізму, умови його повсякденного функціонування. Значною мірою заснування формально нової радянської кооперативної системи на селі у 1921 році по суті було відновленням дореволюційної сільськогосподарської кооперації. Пройдений нею шлях, історичні умови, багатий організаційно-виробничий досвід ніяк не міг зникнути безслідно. На початку і в середині 1920-х років носіями цього досвіду були не лише селяни – рядові члени-пайовики кооперації, а й спеціалісти дореволюційних кооперативних організацій. Їхні знання, практичні навички, відпрацьовані методи роботи, нарешті звички й уподобання не могли не позначитися на характері й напрямках практичної діяльності всієї кооперативної системи, що активно і плідно діяла в аграрному секторі народного господарства України впродовж 1921-1929 років.

Також необхідно зазначити, що, відтворюючи історичну правду, потрібно нарешті відмовитися від хибної думки про те, що за умов сільської місцевості часів громадянської війни декрети та розпорядження центральних органів, у тому числі й щодо одержавлення кооперативної мережі, неухильно втілювалися в життя. Як багаті архівні матеріали, так і авторитетні спогади учасників подій свідчать, що це було далеко не так [1, 1; 2, 108; 3, 156-177]. Є достатньо ґрунтовні підстави стверджувати, що аж до реального впровадження нової економічної політики господарське життя українського села було досить складним поєднанням елементів воєнного комунізму і традиційних принципів, на яких базувалося дрібнотоварне селянське господарство. У відповідності з конкретною ситуацією, залежно від місцевості їхнє співвідношення могло змінюватися, але юридично неіснуюча кооперація фактично продовжувала існувати до переломного моменту відродження кооперативного життя в Україні, яким стало прийняття спільного декрету ВУЦВК та РНК УСРР від 26 жовтня 1921 року "Про сільськогосподарську кооперацію" [4].

Окремі сюжети, пов'язані з діяльністю сільськогосподарської кооперації за умов нової економічної політики знайшли своє належне наукове висвітлення у роботах сучасних українських істориків [5]. Разом із тим, на наш погляд, детальнішого вивчення потребують особливості політичних та соціально-

1. Бутенко І.І. Сільськогосподарська кооперація Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994; Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації: У 2-х ч. – Катеринослав, 1925; Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998; Двойнінова О.В. Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906 – лютий 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2004; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995; Пантелеймонович А.О. Сільськогосподарські товариства України: основні напрями діяльності і значення (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 1994; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1997; Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992; Стопнівич Б. Споживча кооперація на Україні (Спроба історико-статистичного начерку). – Полтава, 1919; Цибуленко Г.В. Кредитна кооперація в соціально-економічному і політичному житті півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Херсон, 1995.
2. Труды съезда представителей с.-х. о-в, кредитных кооперативов и земства Верхнеднепровского уезда 14-15 июня 1914 года. – Верхнеднепровск, 1915.
3. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – № 14.
4. Обзор потребительских обществ Полтавской губернии за 1913 г. – Полтава, 1915.
5. Жмурченко Н. Юрченковское общество // Хлебобороб. – 1908. – № 21.
6. Шевченко Ф. О деятельности кооперативных учреждений Волчанского уезда в 1913 г. – Волчанск, 1914.
7. Зосіма. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – № 37.
8. Дописи // Засів. – 1911. – № 39.
9. Опенин Р. Потребительные общества в Киевской губ. // Союз потребителей. – 1908. – № 43.
10. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – № 13.
11. Дописи // Хлібороб. – 1910. – № 6.
12. Подъем кооперативного движения // Вестник кустарной промышленности. – 1914. – № 10.
13. Гр-ч А Из кооперативных впечатлений // Южно-русский потребитель. – 1915. – № 4.
14. Дописи // Хлібороб. – 1910. – № 6.
15. По Україні // Рілля. – 1914. – Число 10.
16. Дописи // Наша кооперація. – 1914. – № 10-11.
17. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – № 12.
18. Одер Б. Кредитная кооперація в Полтавской губ. (на 1 января 1912 года) // Хуторянин. – 1913. – № 22-23.
19. Мезенцев В.И. Земельное дело и земельные законы // Хлебобороб. – 1909. – № 5.
20. Тотоміанц В. Кредитная кооперація в России // Вестник кооперації. – 1910. – Кн. 3.
21. Кооперативна хроніка // Наша кооперація. – 1913. – № 5.
22. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – № 21.
23. Бромлянське кредитне товариство // Світова зірниця. – 1909. – № 3.
24. Прокопченко С. Среди кооператоров // Хлібороб. – 1910. – № 21-22.
25. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – № 27.

економічних умов кооперативного життя 20-х років ХХ ст., що і є метою цієї статті. Об'єкт дослідження – сільськогосподарська кооперація в УСРР у 1921-1928 рр., предмет – політичні та соціально-економічні особливості кооперативного життя в окреслений період.

Вже після перших кроків із ліквідації воєнного комунізму та переходу до вільного товарообігу, які було зроблено на Х з'їзді РКП(б) (березень 1921 року), почалося налагодження роботи різноманітних кооперативних товариств. Виконуючи рішення Х з'їзду партії, ЦК РКП(б) 9 травня 1921 року направив усім партійним організаціям спеціального листа „Про кооперацію” [6, 226]. В середині червня Раднарком УСРР прийняв постанову про введення в Україні всіх положень декрету РНК РСФРР від 17 травня 1921 року „Про керівні вказівки органам влади щодо дрібної і кустарної промисловості і кустарної сільськогосподарської промисловості” [7, 9].

Ці документи були значні. Вони містили цілий ряд важливих положень, які значно розширювали організаційно-господарські функції всіх видів сільськогосподарської кооперації. Їхнє прийняття відразу активізувало діяльність низових сільськогосподарських товариств, а певною мірою – й їхніх спілок. Так, наприклад, вже 22 травня 1921 року правління Звенигородської райкооператспілки на Київщині (сучасній Черкащині) скликало з'їзд представників кооперативних організацій повіту, на якому запропонувало розглянути питання фінансового стану, перереєстрації старих та організації нових сільськогосподарських товариств [8].

Ці обставини стали основою для повернення формально новим сільськогосподарським товариствам майна колишніх кредитних сільськогосподарських товариств. „Нові” товариства вносили у свої статuti право проводити кредитні операції й фактично здійснювали перевірені реаліями селянського життя кредитні функції. Те, що на практиці власне йшлося про юридичне відновлення колишніх товариств, переконливо свідчить той неспростовний факт, що всього через місяць після публікації декрету „Про сільськогосподарську кооперацію” в Україні вже зареєстрували свої статuti близько 2,5 тисяч товариств [9, 33].

Про зацікавленість селянства в найшвидшій відбудові системи сільськогосподарської кооперації яскраво свідчить те, що менше ніж за півтора місяці після опублікування декрету „Про сільськогосподарську кооперацію” розпочали господарську роботу 2416 сільськогосподарських товариств [9, 33].

На початок 1922 року була сформована і середня ланка сільськогосподарської кооперації – спілки сільськогосподарських товариств. На 1 січня 1922 року працювало вже 49 сільгоспспілок [10, 10]. Організаційне оформлення системи сільськогосподарської кооперації УСРР закінчилося скликанням I Всеукраїнського з'їзду (17-22 березня 1922 року), на якому було створено Всеукраїнський союз сільськогосподарської кооперації „Сільський господар” [11, 43]. Бурхливий розвиток системи сільськогосподарської кооперації продовжувався. На 1 новтня 1922 року нараховувалося вже 4517 товариств та 140 їх спілок [12, 27].

Прагнення селянства до участі в роботі сільськогосподарської кооперації, яка ставила перед

собою завдання сприяти розвитку селянських господарств, було очевидним. За цих умов важливу роль відіграло визначення найдоцільніших організаційних форм та напрямків господарської роботи. Економічна дійсність тієї пори об'єктивно вказувала на те, що первинне сільськогосподарське товариство повинне було мати універсальний характер. За умов господарського занепаду, викликаного імперіалістичною і громадянською війнами, посухою 1921 року допомоги потребували всі галузі сільськогосподарського виробництва. Посівні площі в Україні зменшилися з 19,3 млн. десятин в 1916 році до 14,4 млн. десятин в 1922 році [13, 106]. За цей час поголів'я коней зменшилося з 5,4 млн. до 4,1 млн. голів [14, 55]. Майже 34% селянських господарств не мали ніякого реманенту [15, 23].

Сільськогосподарське товариство повинне було сприяти вирішенню невідкладних господарських потреб селянства. Вони були прості, але різноманітні. У переліку гостродефіцитних товарів виробничого призначення, які в 1922-1923 роках сільськогосподарська кооперація поставляла селянству, переважав дрібний сільгоспінвентар і прості сільськогосподарські машини. Спеціалізація більшості селянських господарств була ще незначною. За цих обставин створювати спеціальні сільськогосподарські товариства, які б сприяли інтенсивному розвитку лише якоїсь однієї галузі господарства (молочного тваринництва, плодоовочівництва чи птахівництва), було недоцільно. Перед кожним селянином, як і перед сільським господарством у цілому, стояло насамперед одне найважливіше завдання – відновити до більш-менш задовільного стану всі його складові частини. Тому саме універсальне сільськогосподарське товариство могло найкращим чином задовольнити широке коло як виробничих, так і збутно-постачальних потреб селянства.

Широке поле діяльності універсальних товариств дозволяло їм створювати для господарств своїх членів сприятливі економічні умови. Відповідно до статуту, товариства постачали їм інвентар та сільськогосподарські машини, організували агрокультурні заходи, племінну роботу, займались організацією прокатних пунктів і первинною переробкою сільськогосподарської продукції. Економічно міцніючі універсальні товариства розгортали і кредитне обслуговування своїх членів. Про доцільність саме такої форми організації низової моделі сільськогосподарських кооперативних осередків для умов відбудовного періоду переконливо свідчить те, що впродовж 1922-1923 років універсальні сільськогосподарські товариства були домінуючою організаційно-господарською формою кооперативної співпраці селянських господарств. На 1 січня 1924 року в Україні нараховувалося 3743 універсальних сільськогосподарських і лише 251 спеціальне (скотарське, молочне тощо) сільськогосподарське товариство [16, 33].

Проте спостерігалася й інша тенденція. Частина товариств, розпочавши роботу як універсальні сільськогосподарські, невдовзі почали зливатися із споживчими товариствами, створюючи „інтегралі”. За орієнтовними даними, на середину 1922 року в Україні нараховувалося близько 200 інтегральних товариств. Ця тенденція знайшла підтримку серед прихильників збереження „твердого пролетарського

курсу” щодо селянських організацій серед багатьох впливових партійних, радянських, господарських керівників.

З цього приводу розгорнулася гостра дискусія. Прихильники інтегралів намагалися сам факт їхньої організації представити як переконливий аргумент економічної доцільності такої тенденції. Проте дійсність стверджувала протилежне. Аналізуючи економічний стан багатьох сільськогосподарських товариств, які відновили або розпочали свою роботу, не можна не побачити їхньої фінансової слабкості. На кінець 1922 року середній баланс сільськогосподарського товариства дорівнював лише 2-3 тисячам карбованців. Навіть на 1 січня 1924 року 32% товариств мали баланс до 1 тисячі карбованців [17, 28; 18, 11]. Значна кількість товариств, не маючи на початку своєї діяльності достатніх капіталів, намагалася сформувати їх будь-якими засобами. З цієї метою вони вдавалися до звичайної торгівлі побутовими товарами. Так, за матеріалами комісії робітничо-селянської інспекції (РСІ), яка обстежувала роботу Одеської філії “Сільського господаря” в кінці 1924 року, побутові товари займали в загальному обсязі його торговельних операцій 74%, а товари для селянських господарств виробничого призначення – лише 26 % [19, 109]. Аналогічними операціями займалися і економічно міцніші на той час споживчі товариства [20, 164]. Інтегрування виступало у цьому випадку логічним кроком на шляху розширення торгівельних операцій. Це призвело до того, що, як свідчать матеріали спеціального обстеження роботи Житомирської райспоживспілки в травні 1923 року, діяльність райспоживспілки зводилася в основному до торгівлі побутовим крамом [21]. Внаслідок цього виробничі потреби селянських господарств у роботі інтегральних товариств відтіснялися на задній план. Життя показало, що інтеграція гальмувала як організаційну розбудову мережі сільськогосподарської кооперації, так і господарську роботу всіх її ланок [22, 39].

Від існування на селі такого товариства селянські господарства нічого не вигравали. Навпаки, ті нечисельні матеріально-грошові ресурси, які могли бути мобілізовані й спрямовані на потреби їхнього виробничого розвитку, фактично вилучалися із сфери обігу виробничих коштів. Внаслідок великого врожаю 1922 року попит селянства на інвентар і сільськогосподарські машини зріс [23, 47]. Однак не лише бідняцькі, але й більшість середняцьких господарств не могли відразу сплатити готівкою за сільгоспмашину чи відповідний реманент. Вони гостро потребували кредиту. Держава почала надавати для цієї мети певні кошти. Проте потяг до нагромадження капіталу нерідко призводив до того, що всі грошові кошти, які райспоживспілки отримували з державних джерел для організації постачання селянства сільгоспмашинами, використовувалися (як свідчать дані Таганрозької райспоживспілки) на закупівлю дорогого жіночого взуття, швейоту, порцелянового посуду [24, 13]. Відбувалася не лише підміна головних завдань другорядними, але й зміна основної мети, для вирішення якої й була відновлена в радянський час мережа сільськогосподарської кооперації.

Тому восени 1923 року Всеукраїнською міжкооперативною комфракцією була опрацьована

спеціальна постанова “Про інтегралі”. У ній зазначалося, зокрема, що практика інтегрування призвела до негативних наслідків. Вона підірвала довіру до сталості кооперативних господарських форм, викликала занепокоєння долею паїв та внесків. У постанові вимагалось вжити рішучих заходів для негайного припинення ініційованої “ліваками” і використаної несумлінними ділками надуманої організаційної перебудови мережі сільськогосподарської кооперації [25, 24].

Розвинувши досить широку роботу в різних галузях сільського господарства, універсальна сільськогосподарська кооперація не могла з достатньою повнотою концентрувати увагу на найважливіших ділянках сільськогосподарського виробництва. З відновленням рівня його розвитку дедалі актуальнішими ставали питання нарощування товарної частини сільськогосподарської продукції. Діяльність же універсальної сільськогосподарської кооперації мала в основному збуто-постачальницьке спрямування. На Всеукраїнському з’їзді з питань сільськогосподарського кредиту Нарком землеробства УСРР І.Є. Клименко підкреслив, що за нових умов універсальна сільськогосподарська кооперація не може охопити й організувати процес подальшої раціоналізації сільськогосподарського виробництва та кооперативного збуту [26, 7].

У зв’язку з ліквідацією губерній, у квітні 1923 року було скасовано губернські союзи сільськогосподарської кооперації і одночасно проведено укрупнення райспілок із наближенням масштабів їхньої діяльності до адміністративних кордонів округ. На кінець 1923 року замість досить довільної системи дрібнорайонних, великорайонних (повітових) та губернських спілок на території кожної адміністративної округи було утворено 52 однотипних окрсільгоспспілки [27, 17]. Винятком була лише Коростенська округа, де окружна сільгоспспілка не була створена.

Проведення цих змін не стало формальним прив’язуванням господарської роботи до адміністративних кордонів. Там, де для цього були достатні економічні підстави, зберігалися і дрібнорайонні сільгоспспілки. Нараховувалось 17 таких сільгоспспілок [27, 17]. Всі вони формувалися навколо населених пунктів, які традиційно склались як значні торгівельно-економічні центри сільського господарства.

Вже у 1923 році починають давати віддачу зусилля на відновлення сільського господарства України. Ряд послідовних кроків держави назустріч селянству, його самовіддана зацікавлена праця дозволили довести збір зернових до 82% довоєнного рівня [15, 134]. Внаслідок цього в роботі універсальної сільськогосподарської кооперації, поряд із постачанням, все помітніше місце починав займати і збут. Якщо в 1922 році нею було заготовлено лише 800 тис. пудів зерна, то в 1923 році – вже 25 млн. пудів [28, 49].

Разом з тим цілий ряд значних лишків м’ясного та молочного тваринництва, птахівництва, технічних культур не привертав до себе достатньої уваги універсальних сільськогосподарських товариств. Адже для їхньої реалізації потрібно було розгорнути широку мережу пунктів закупівлі та первинної переробки, вкласти значні кошти в спеціальне устаткування, створити мережу холодильників. Маючи широке поле

діяльності, універсальні сільськогосподарські товариства та їхні спілки йшли на це досить неохоче. Вони, як правило, включали вже наявні товарні лишки в свій обіг досить вибірково, за умови, що операції з ними не потребували більш-менш значних попередніх витрат.

На весну 1924 року універсальність сільськогосподарських товариств почала відчутно гальмувати процеси як подальшого виробничого розвитку селянських господарств, так і рівня їхньої кооперованості. Наростала об'єктивна потреба в такому типі сільськогосподарського товариства, яке могло б сконцентрувати свою увагу на якійсь окремій галузі господарства і тим самим сприяти швидкому піднесенню його ефективності в молочному чи м'ясному тваринництві, буряківництві, сортонасінництві, овочівництві. Однак створення таких товариств, здатних відчутно впливати на рівень продуктивності провідних галузей селянських господарств, потребувало досить значних попередніх витрат. Здійснити їх було практично неможливо без наявності добре функціонуючої, широко розгалуженої системи сільськогосподарського кредиту.

Для того, щоб належно поцінувати все значення тієї велетенської господарчої роботи, яка була пророблена кредитного сільськогосподарського кооперацією України, потрібно ясне розуміння того, в яких складних, а часом просто несприятливих політичних умовах доводилось їй працювати.

Аналізуючи партійно-урядові документи 1920-х років, навіть самої найсприятливішої для використання ринкових механізмів пори, 1924-1926 років, ніяк не можна забувати про наявність навіть в той час гострої "вилки" між офіційними партійно-урядовими постановами, деклараціями та догматичною, а виходячи з інтересів міцніючої адміністративної верхівки, відверто вульгарно-прагматичною канонізацією поглядів К.Маркса і Ф.Енгельса на характер економіки соціалізму.

Партійними та урядовими інстанціями, покликаними забезпечити ефективне функціонування народного господарства, розвиткові товарно-грошових відносин приділялася підкреслено велика увага. Здавалось би, що в країні робилося все можливе для того, щоб забезпечити кооперації найкращі умови для поточної роботи та широкі й стабільні перспективи подальшого розвитку. Про необхідність сприяння розвитку кооперативного руху постійно нагадувалося в авторитетних партійно-урядових документах. Про це переконливо свідчить обсяг спеціальних збірників з цього питання [29].

Все це разом узятє не лише селянством і рядовими працівниками кооперативних організацій, але й низовими партійними і державними органами, сприймалося як справжній довготривалий курс розбудови радянського суспільства. Та в цей же самий час інтенсивно публікувалися роботи визначних економістів, багато з яких одночасно займали важливі урядові посади, які всіляко розвивали відверто застарілу марксистську тезу про повну несумісність товарно-грошових відносин і соціалізму. Наявність їх у тогочасній радянській економіці, як стверджували носії та популяризатори цієї точки зору, серед яких особливо відзначалися Є.Преображенський, Ю.Ларін та Є.Хмельницький, обумовлювалася

дрібнотоварними селянськими господарствами, які своєю "дрібнобуржуазною всепроникністю" "поки що привносять їх в загальнонаціональну економіку" [30].

Вже сам факт відродження у відбудовний період кооперативних організацій багатьма впливовими радянськими політиками того часу сприймався як тяжка поразка. На нього погоджувалися, "зціпивши зуби", відверто змушено, реальною загрозою повної господарської катастрофи, а також під тиском авторитету В.І.Леніна. З цією позицією рахування і В.І.Ленін, постійно (в тому числі й у своєму останньому публічному виступі в кінці листопада 1922 року) стверджуючи, що нова економічна політика є факт тимчасовий. Аналізуючи тогочасний умонастрій партійно-політичного керівництва як щодо непу взагалі, так і до власне кооперації, ніяк не слід забувати, що останні статті В.І.Леніна, в яких перекреслювалося негативне ставлення до товарно-грошових відносин та визнавалася їхня прогресивна роль для соціально-економічного прогресу суспільства, були написані ним вже перед смертю, в час, коли настав момент істини і кайдани політичних розрахунків вже не тяжіли над логікою буття.

Чи не найяскравішим показником не декларованого (нехай навіть на партійному з'їзді, чи в газеті "Правда"), а справжнього ставлення тогочасних небожителів кремлівського політичного олімпу до останніх робіт В.І.Леніна, висловлених у них далекоюсяжних положень щодо подальших політичних і економічних принципів організації радянського суспільства, є відомий сьогодні факт із коментарями верхівки ЦК РКП(б) до опублікованої 25 січня 1923 року в "Правде" статті "Як нам реорганізувати Рабкрін". Не випадково, що напередодні друку публікації губкомам партії, було надіслано листа від імені політбюро та оргбюро в якому фактично повністю дезавулювався зміст згаданої статті В.І.Леніна. Вже це одне чітко розставляло все на свої місця. Тим самим окреслювалася не лише стратегічна, загальнополітична установка з боку політбюро, але й ясно вказувалося на повну підтримку цієї оцінки оперативним центром влади – оргбюро, а це означало безпосередню можливість швидкого прийняття добре зрозумілих, для ним же призначених партійних функціонерів, "організаційних" рішень.

Слід особливо підкреслити, що в цьому листі містилася чітка директивна оцінка не лише статті "Як нам реорганізувати Рабкрін", але й усіх останніх робіт В.І.Леніна, в тому числі й такої принципової, як "Про кооперацію". Адже згаданий лист політбюро та оргбюро характеризував їх лише як свого роду приватні роздуми тяжко хворої людини, до того ж давно відірваної від життя, інформував про них не голосно, а в такій імпонуючій всякій бюрократії довірчо-конфіденціальній формі.

Відверта спекуляція на ленінській відірваності від життя мала під собою досить тонкий психологічний розрахунок. Йшлося не про звичайне загравання з місцевим керівництвом фактом прилучення його до "високих тайнств" кремлівської політики, а про ефективне перетягування на свій бік. Будь-яка згадка про відірваність від реальних складнощів життя когонебудь з вищого керівництва завжди падала в провінції в благодатний ґрунт. Вона майже підсвідомо сприймалася місцевими носіями влади як об'єктивне

визнання їхньої виключної ролі в механізмі реалізації влади, тишила самолюбство, підігривала думку про власну значимість – значимість особи, яка саме і несе на собі весь практичний тягар влади, в той час як визнані лідери лише користуються її смачними плодами.

Загальна атмосфера нігілістичного, зверхньо-неприязного ставлення до використання товарно-грошових відносин, незважаючи на офіційне проголошення та успішний старт нової економічної політики, в досить широких колах вищого ешелону партійно-господарського керівництва формувала ірраціональне сприйняття дійсності навіть у тих державних діячів, які на фоні вищого партійно-господарського загалу відзначалися, здавалось би, усталено-прагматичним підходом до вирішення важливих економічних проблем. Так, навіть Г.Я.Сокольніков, якого як і М.К.Владимирського небезпідставно вважали одним із “батьків червінця”, що поєднував у собі ці обидві якості і блискуче провів грошову реформу 1922-1924 років, судячи з того, що ця думка з тими чи іншими акцентами, але в основі фактично незмінна, висловлювалася ним майже протягом всього періоду непу, цілком широко вважав, що використання товарно-грошових відносин – справа хоч і вкрай потрібна, але все ж тимчасова, вимушена обставинами. До них він насамперед відносив потребу налагодити взаємодію державного сектора економіки з приватнопідприємницьким, та їх обох – із численними селянськими господарствами, дрібними виробниками [31].

В принципі Г.Я.Сокольніков твердо дотримуватися думки, що з часом, у зв'язку з налагодженням чіткої роботи державного сектора економіки, розвитком кооперації можна буде через використання механізму безготівкових розрахунків Держбанку перейти і до системи безгрошових розрахунків.

Цілком зрозуміло, що така різка дисгармонія для вже достатньо навчених багатьма не кращими прикладами знаменитого “ленінського танго” радянських урядовців, господарників, фінансистів була досить насторожуюча. Адже коли широке використання товарно-грошових відносин є справою вимушеною, а головним їхнім носієм, “інкубатором” є не передовий державний сектор економіки, а “відстала, безперспективна дрібнотоварна стихія”, то цілком зрозуміло, що активна діяльність у розвитку кооперативного руху в майбутньому лаврів явно не обіцяла.

Суспільно-політичні процеси становлення тоталітарної державності не могли не позначитися на умовах діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації. Показовою для розуміння обставин, в яких доводилося працювати її активним робітникам, була атмосфера, що склалася навколо з'їзду пайщиків Харківського, тобто на той час столичного, товариства сільськогосподарського кредиту [32, 39-41]. Склад з'їзду був демократичним і представницьким. Із загальної чисельності делегатів – 185 чол., 167 представляли кредитні сільськогосподарські товариства, ще 8 – спілки, та ще 4 – різні кооперативні центри, 6 делегатів – державні установи. Здавалось би, ніяких сумнівів у спрямованості роботи з'їзду не повинно було виникати. Однак “компетентні органи” стежили буквально за кожним словом делегатів. Предметом їхньої “цікавості” були розмови делегатів

у готелі, навіть зрозумілий обмін думок щодо органів управління, від складу, компетентності яких значною мірою залежав успіх роботи. Активна участь у роботі з'їзду досвідченого кооперативного працівника, агронома Бодяньського, завідуючого Ізюмською базою Укртрестсільмаша, у звіті інформатора відразу була доповнена вказівкою на його колишню належність до меншовиків та на те, від якого кредитного сільськогосподарського товариства його було обрано на з'їзд. Багатозначно вказувалося навіть на те, що Барвенківське кредитне сільськогосподарське товариство, яке обрало Бодяньського на з'їзд, розташовувалося за 45 верст від Ізюма. Детально аналізувалися виступи, бралися на замітку критичні настрої селян-делегатів. Автор огляду-інформації всіляко підкреслював активність делегатів. Він, відзначаючи характер критики, акцентував увагу на тому, що критичний настрої делегатів обумовлений не гостротою господарських проблем, а ... політичними устремліннями “бувших людей”, які, на його думку, “лізуть в усі щілини”, намагаючись поставити селянство під свій контроль [32, 39-41].

Резюме цього досить зловісного документа, який був направлений на адресу ЦК КП(б)У, було таким: “На лице попытка овладеть влиянием на крестьянина, очевидно, не на предмет игры в бирюльки” [32, 39-41].

Така негативна суспільно-політична ситуація не могла не породжувати невпевненості, зневіри в майбутньому сільськогосподарської кооперації. Цим і обумовлювалося пасивне, а часто і суто канцелярське ставлення до своєї роботи багатьох здібних, талановитих працівників. У кінцевому рахунку все це дуже негативно позначалося на роботі всіх ланок сільськогосподарської кооперації.

Як не гірко це визнавати, але песимістичні сподівання справдилися повністю. І навіть більше. У лиху годину сталінського терору практично всі більш-менш значні діячі кредитної сільськогосподарської кооперації, “найбільш куркульської із взагалі окуркуленої кооперації села”, зазнали найтяжчих переслідувань.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) – Ф.1. – Оп.20. – Спр.851.
2. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.998.
3. Буденный С.М. Пройденный путь. Книга третья. – М., 1973.
4. // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 18 листопада.
5. Паскаленко В.Є. Участь заможного селянства в роботі сільськогосподарських кооперативів доби НЕПу // Український селянин. – 2003. – Вип.7.; Тищенко С.О. Дитячі шкільні кооперативи в українському селі 20-30-х рр. ХХ ст. // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.; Костик Є.П. Кооперативне видавництво „Книгоспілка” та українське село у 1920-х рр. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8.; Биченко С.М. Спеціалізована сільськогосподарська кооперація – важливий фактор підвищення ефективності селянських господарств у добу НЕПу // Український селянин. – 2004. – Вип.8.
6. Решения партии и Правительства по хозяйственным вопросам. 1917-1967. – Т.1. – М., 1967.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.27. – Оп.2. – Спр.155.
8. // Вісті Звенигородського Повіткому та Повітпарткому. – 1921. – 22 травня.

9. ЦДАВО України. – Ф.290. – Оп.1. – Спр. 66.
10. // Сільський господар. – 1925. – № 5/6.
11. ЦДАВО України. – Ф.290. – Оп.1. – Спр.1.
12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1300.
13. Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента. – Харків, 1923.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1741.
15. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929.
16. ЦДАВО України. – Ф.290. – Оп.5. – Спр.66.
17. // Сільський господар. – 1923. – № 15/16.
18. // Сільський господар. – 1924. – №8.
19. ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.3. – Спр.828.
20. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1051.
21. // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 22 серпня.
22. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1665.
23. // Сільський господар. – 1922. – №1.
24. // Сільський господар. – 1923. – № 17/18.
25. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1743.
26. Бюллетень Народного комиссариата земледелия УССР. – 1925. – № 3/4.
27. ЦДАВО України. – Ф.290. – Оп.2. – Спр.60.
28. //Сільський господар. – 1926. – № 2.
29. Див., наприклад: *Партия о кооперации: постановления и резолюции ВКП(б).* - М.: Изд. Центр Кооп.совета, 1928.; *Новые законы о кооперации: Сист.сб.законов, постановлений, инструкций, примерных уставов и пр.* / Сост. А.М.Долматовский/ - М.:Право и жизнь, 1925.
30. Див.: *Преображенский Е.А. Основной закон социалистического накопления // Вопросы экономики.* – 1988. – №9; *його ж. Новая экономика. Опыт теоретического анализа советского хозяйства.* – Т.1. – Часть 1. – Изд. 2-е. – М., 1926.; *його ж. Закон ценности в советском хозяйстве // Вестник Коммунистической академии.* – 1926. – Кн. XIV.; *Кон А. О "новой экономике" Е.А.Преображенского.* – М., 1927.; *його ж. Прения по докладу Е.Преображенского "Закон ценности в сельском хозяйстве" // Вестник Коммунистической академии.* – 1925. – Кн. XV.
31. Див.: *Сокольников Г.Я. Государственный капитализм и финансовая политика.* - М., 1922.; *його ж. О коренных вопросах денежного обращения в "переходную" эпоху// Социалистическое хозяйство.* - М., 1925. - Кн.V.; *його ж. Финансовая политика революции.* - Т.2. - М., 1928.
32. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2298.

С.М. Биченко

ПЕРЕРобКА ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ДОБУ НЕПУ

Ретроспективне дослідження проблем гармонізації аграрної галузі національної економіки України, зокрема, особливостей її функціонування на складних етапах життя суспільства становить значний науковий інтерес, оскільки прямо виводить на практичні рекомендації щодо шляхів і способів подолання кризових явищ при забезпеченні потреб громадян у високоякісних продуктах харчування.

У роки руйнівного лихоліття 1917–1921 років саме ця галузь народного господарства України в силу різних причин, як-то: розташування в сільській місцевості, а отже доступність для нападів різних грабіжників та привабливість для військових частин як джерело поповнення продовольства, – зазнала особливо відчутного руйнування. З переходом до нової економічної політики та швидким відновленням

продуктивності сільського господарства робота саме цієї галузі єдиного аграрного комплексу стала відчутно гальмувати подальший розвиток добробуту українського селянства та забезпечення достатку різних видів продуктів харчування та технічної сировини для переробної промисловості.

Окреслена проблема певною мірою знайшла відображення в публікаціях таких дослідників, як А. Морозов [1], В. Марочко [2], І. Фареній [3] та інших авторів. Віддаючи належне їхньому науковому доробку, слід, однак, зазначити, що в своїх роботах вони торкалися лише окремих її аспектів. Так, зокрема, фактично поза належною увагою істориків опинилося коло питань, пов'язаних із висвітленням організації виробництва та переробки значних мас технічних культур, що мало особливо велике значення для селянства, зважаючи на їхню високу дохідність, яка в 2-5 разів (в залежності від виду культури) перевищувала прибутковість від вирощування зернових. У зв'язку з цим автор статті ставить за мету розкрити ці маловідомі аспекти. Об'єкт вивчення – сільське господарство УСРР у 1921-1928 рр., предмет – переробка технічних культур сільського господарства в окреслений період.

Виходячи з великої зацікавленості найширших верств селянства у всебічному розвитку цієї справи, до неї активно залучалася сільськогосподарська кооперація. До 1917р. Україна мала два основних види товарної продукції сільського господарства. Для Степу та частково Лісостепу України це були лишки збіжжя, які в основному експортувалися, а для Лісостепу – цукровий буряк, який на чисельних цукроварнях перероблявся на цукор. За розміром площ цукрового буряка Україні належала першість в Європі. В Російській імперії Україна виробляла 84% цукрової продукції буряківництва [4, 66].

Криза 1917-1921 рр. призвела до катастрофічного падіння виробництва цукру: з 85 млн. пуд. у 1914/15 році до 2,6 млн. пуд. у 1921/22 році [4,67]. Таке різке зменшення було викликане насамперед нестачею сировини, тобто зменшенням площ посіву цукрового буряка. Відродити цукрову промисловість належало дрібному селянському господарству, адже основні постачальники цукрового буряка на цукроварні – поміщицькі й заводські господарства були зруйновані.

Декретом РНК УСРР від 4 січня 1922 р. за націоналізованими цукро заводами закріплювалося тільки 400 тис. дес. землі замість 2 млн. дес., які були закріплені за цукро заводами до революції. Однак ослаблені заводські господарства не могли обробити і цієї площі й змушені були віддавати її в оренду селянам як під посіви цукрових буряків, так і під зернові культури. До того ж селянство, розширивши власні наділи, прагнуло працювати на своїй землі, в своєму господарстві. Тому заводські господарства залишалися без значної кількості робочих рук. Це призводило до погіршення обробітку посівів і зменшення врожайності. Крім того, в лютому 1922р. Цукротрест за браком коштів зупинив відбудову багатьох цукро заводів, порекомендувавши здати їх в оренду. Тому вже в березні цього ж року сільськогосподарська кооперація взяла в оренду 6 цукро заводів: Сидорівський і Рижавський Київської губернії, Глобинський в Кременчуцькій, Старосинявський і Тарасівський на Поділлі та Іванівський на Волині [5, 85].